

ВЕРБАЛЬНАЕ ВЫРАЖЭННЕ КАМІЧНАГА Ў ТРАГІКАМЕДЫІ ЯНКІ КУПАЛЫ “ТУТЭЙШЫЯ”

Для стварэння камічнага эфекту ў трагікамедыі Янкі Купалы “Тутэйшыя” выкарыс-
тоўваюцца розныя вербальныя сродкі – тыповыя, для якіх камічная функцыя з'яўляеца
асноўнай (каламбуры – паранамазійныя і фразеалагічныя, іранізмы), і нетыповыя, для якіх
гэтая функцыя другасная (метафары, парапнані, эпітэты, аксіомараны, сіноімы, антра-
понімы, фразеалагізмы, парэміі, лексічныя аказіяналізмы, іншамоўныя ўкрыві і інш.).

Камічную афарбоўку надаюць маўлению такія яго якасці, як шматслоўнасць (зніжае
інфармацыйнасць выказвання, робіць яго неакрэсленым) і штучнасць (ненатураль-
насць).

У выяўленні камічнай экспрэсіі важная роля належыць вербальным актуаліза-
рам (прэ- і постпазіцыйным) – сродкам, якія сведчаць пра наяўнасць камічнага адцення
ў моўнай адзінцы (слове, фразеалагізме).

Камічны эфект узмацняецца з дапамогай інтэнсіфікатораў (экспрэсіўна маркіра-
ваних слоў, канцэнтраванага або парцэляванага ўжывання моўных адзінак).

Трагікамедыя “Тутэйшыя”, у аснове якой “ідэя нацыянальнай незалежнасці
Беларусі як ад Захаду, так і Усходу” [1, с. 492], напісана ў 1922 г. (апублікована ў
1924 г.) і ўпершыню пастаўлена ў Беларускім дзяржаўным першым тэатры ў 1926 г.
Нягледзячы на тое, што асноўнае месца ў творы адводзіцца праблеме нацыя-
нальнага самавызначэння народа, няма ніякіх падстаў, як слушна адзначае аkad.
І. Я. Навуменка, “называць п'есу “Тутэйшыя” нацыяналістычнай”, паколькі “Купа-
лу ўвогуле ніколі не быў уласцівы вузкі, нацыяналістычны погляд на жыццё, было
чужким пачуццё нацыянальнай нянявісці, варожасці да іншых народаў” [3, с. 164].

Трагікамедыя “Тутэйшыя” адметная майстэрствам “пабудовы камічных сіту-
аций” [5, с. 598], дзеля чаго выкарыстоўваюцца наступныя найважнейшыя сродкі:

Каламбур. Сустракаюцца два тыпы каламбураў – паранамазійныя і фразеа-
лагічныя.

І. Паранамазійныя каламбуры. У іх абыгryваюцца паранамазы, у функцыі
якіх ужываюцца:

а) антрапонім і апелятыў: На слова Mікіты (“Бяру ў яго [прафесара Спічыні] лекцыі таго “языка”, з якім прыходзіць новая сытуацыя”) Янка не без іроніі заўва-
жае: *Глядзецे толькі, каб гэты гэр Спічыні вам не уставіў і тут спіц, як і перад нямечкай сытуацыяй*. У выніку каламбурнага абыгryвання вылучаных слоў выяўляеца “сапраўдная” сутнасць асобы прафесара Спічыні (той, хто можа знарок нашкодзіць, зрабіць непрыемнасць);

б) антрапонім і дзеяслой: [Гануля:] *Мае паночки, мае галубочки! Хаця не змікіцьце майго Mікіткі. Хаця не змікіцьце!* Каламбур будуецца на абыгryванні антрапоніма (дэмінутыўнай формы *Mікітка*) і дзеяслойнай формы (не) змікіцьце (мае аказіянальнае значэнне ‘не зрабіце нічога кепскага’);

в) частка іншамоўнага (невядомага для персанажа) слова і спалучэнне слоў:
[Гануля (да дамы):] *Панечка... Мадама музей!* Калі ласка, вось гэты далікатны

* Тут і далей прыклады з кн.: Купала Я. Поўны збор твораў: у 9 т. – Mn.: Mast. lіт., 2001. – Т. 7: Драм. паэмы і п'есы.

кусочак яшчэ!.. [Мікіта (да Ганулі, набок:) *Меджду пратчым, мамаша, не мадам музей, а мадам-сіньёра...* Ці ж гэта так цяжка? Ды ў нос, у нос! (Да гасцей!) А цяпер, высокашанаваныя госці, падымет пост за нашых наймінейшых мадамаў *і мамзэляў*. Пад уплывам свайго "настаўніка", які часта пры звароце да "высокашанаваных гасцей" карыстаецца формай "мамзэль", Ганулька таксама аднаўляе гэтую форму, аднак пад уздзеяннем народнай этымалогіі (асацыяцыі з вядомымі ёй словамі) – у відазмененым выглядзе (як спалучэнне мадама музеў).

II. Фразеалагічныя каламбуры. У п'есе сустракаецца фразеалагічны каламбур, пабудаваны на сутыкненні двух сінанімічных фразеалагізмаў: [Аленка (жартайліва):] *Якое няшчасце!* Гэта ж як у таткі пачнеца вялікі табачны пост, дык задасць ён усім нам табакі. [Гарошка (дабрадушна):] Табакі не табакі, а перцу калі-небудзь дастанеш ты ў мяне за свой доўгі язык. Тут супастаўляюцца два сінанімічныя фразеалагізмы – узуальны дастанеш перцу ('будзеш паўшчуваным') і аказіянальны задасць табакі ('моцна пасварыцца на каго-н.'), утвораны ў выніку замены кампанента перцу кантэксту абумоўленым кампанентам *табакі* (з папярэдняга вербальнага кантэксту вядома, што гаворка ішла пра "табачны пост").

Іранізмы. Актуалізатарам іранічнай афарбоўкі моўных адзінак выступаюць: а) постпозіцыйныя вербалъныя кантэксты – апісальныя звароты ([Янка:] *Няма чаго казаць – баранілі!* У лапці абувалі, з торбамі пушчалі ды ў сібрскія картагі вывозілі. Гэта называецца – *баранілі!*) або экспрэсесмы-выклічнікі ([Мікіта:] *Буду аратарам. [Янка:] Вы – аратарам?* Ха-ха-ха! Ха-ха-ха!);

б) препозіцыйныя экспрэсесмы-выклічнікі: [Мікіта:] ...*Настаўнік* Янка Здолльнік, меджду пратчым, гэта той... хэ-хэ-хэ! *беларус*, аб якім я ўжо вам успамінаў... хэ-хэ-хэ! Не ўлюбіцесь толькі, [Аленка (прыснушы смехам):] Ха-ха-ха! Ну і панскае *ігрышча* дык *ігрышча!* Ха-ха-ха! Ужыванне пасля іранічна афарбаваных слоў (вылучаны тлустым шрыфтам) постпозіцыйнага выклічніка служыць інтэнсіфікатарам камічнага.

Метафара. Камічны ёфект выражаюць метафары-заамарфізмы, якія ўзніклі ў выніку пераносу "дзеянне жывёлы → дзеянне чалавека". Такія метафары сінкрэтычныя, паколькі яны выконваюць не толькі намінацыйную, але і экспрэсіўна-ацэначную (пеяратывную) функцыю: [Гарошка (да Аленкі):] *А ты, сарока, калі ўжо адсакатала* сваё, аддала *б настаўніку* тое, што прывезла. Параўн.: адсакатала (курыца) – прам. 'адкудахала, утвараючы сокат' і адсакатала (ты) – перан. разм. 'хутка, не сціхаючы адгаварыла'.

Параўнанне. Камічна насычанымі з'яўляюцца параўнанні (даданыя параўнальныя часткі), рэма якіх выражана экспрэсіўна зніжанымі моўнымі адзінкамі: [Мікіта:] *А то круці галавой над языкамі, як баран які над студняй;* Во, меджду пратчым, папаўся, як мурза ў студню; [Аленка:] На гэтых [вучоных] дык няма нікага ўпынку! Шныраць і шныраць, як свінні ў чужым агародзе. Камічны ёфект узрастает, калі выяўляеца, што тэма (вучоныя) семантычна контрастуе з рэмай (свінні).

З мэтай актыўізацыі камічнага ёфекту Я. Купала карыстаецца прыёмам інтанацийна-графічнага выдзялення рэмы (са зніжанай ацэначнай афарбоўкай), што садзейнічае ўзмацненню экспрэсіі ўсяго параўнальнага звароту: [Янка:] *Прытым якое тут чорта чыноўніцкае становішча, калі яно ўжо не стаіць, а ляжыць, ды як яшчэ лляжыць – як трухлявая калода!*

Эпітэт. Камічны ёфект найчасцей ствараецца з дапамогай аказіянальных эпітэтаў, якія выяўляюць "незвычайніцкія", непаўторна-свежыя прыметы прадмета. Такія эпітэты часта выклікаюць розныя (нетыповыя) асацыяцыі, што дае магчымасць успрыманьці аб'ект (суб'ект), абазначаны галоўным словам, як семантычна ўзбагачаны. Так, у маўленні Мікіты сустракаемся з такім, напрыклад,

эпітэтамі: жыватворна^крынічная (мамзэль Наста), сіньёрыстага (сэрца), вулканічнае (каханне).

Аксюмаран. Гэта стылістичная фігура, у якой спалучаюцца два контрастныя паводле значэння слова, што лагічна выключаюць адно аднаго, але, ужывы разам, выразна адлюстроўваюць складаныя, супярэчлівия паняцці рэзalій навакольнага свету. Камічны эффект выражаяецца аксюмаранам, калі ён не ўспрымаецца як сталая, звыклая для чытача фігура: [Мікіта (уніжліва вітаючыся):] *Маё найніжэйшав ушанаванне, мусье прафэсару! А я думаў, што сягоння ўжо не прыйдзеце; Наша найніжэйшае, меджду протчым, ушанаванне мамзэль Насце!* Ужываючы такі этикетны зварот, кампаненты якога сэнсава несумяшчальныя, Мікіта тым самым выказвае непрыязннае стаўленне да дзейных асоб.

Сіонімы. Камічны эффект выражаяецца аказіянальнымі сіонімамі – словамі з ярка выражанай экспрэсіяй, што з'яўляюцца вобразнымі найменнямі пэўных прадметаў, для абазначэння якіх ёсьць узуальныя лексічныя адзінкі: [Мікіта:] (Дастоючи чацвёрты, апошні партфель.) *А ў гэтым карапузіку важнейшыя дакументы: профсаюзу, біржы працы, культасветы, нашага № 157 348 дамкому, у якім я паўнапраўны сакратар, і гэта, меджду протчым, далей;* [Гануля (паказваючы на рэвальверы):] *А гэтыя качарэжкі на якое безгалоўе?*; [Начальнік патруля (спаткаўшы на парозе Мікіту з выстаўленымі рэвальверамі):] *Стаци! Ни з месца! Руки ўверх! Гэта што ў вас у руках?* [Мікіта (то апускаючы, то падымаючы па чарзе руکі і згодна з гэтым паварачваючы то управа, то ўлева галавой):] *Гэта... Гэта... ваша чырвонае благародзіе... гэта... як яно... качарэжкі!* Параўн. карапузік: узуальнае значэнне – разм. жарт. 'маленькі хлопчык' і аказіянальнае – 'невялікі тоўсты партфель'; таксама: *качарэжкі* – 'невялікія качэргі' і разм. жарт. 'рэвальверы'.

Антрапонімы. У функцыі камічнага ужываюцца гаваркія прозвішчы, стылістичны эффект якіх "грунтуецца на наўмысным ажыўленні значэння апелятыўнай утваральнай асновы прозвішча" [2, с. 130]. У п'есе выкарыстоўваецца лексічна-семантычны спосаб утварэння гаваркіх прозвішчаў – пераважна ад пеяратыўна афарбаваных апелятываў: Зносак, Абарванец. Напрыклад, з дапамогай гаваркога антрапоніма Зносак, утворанага ад аднайменнага апелятыва-полісеманта са значэннем 'маленькае, звычайна апошніе, курынае яйцо' і перан. 'пра слабага, нікуды не вартага чалавека', выяўляецца адмоўнае стаўленне Я. Купалы да персанажа (як нікчэмнага, нявартага ўвагі).

Фразеалагізмы. Некаторыя з іх маюць узуальна замацаваную за імі камічную экспрэсію: [Мікіта (вітаючыся, надскакваючы):] *Каго я бачу, меджду протчым! Якое мілае, неспадзяванае спатканне!* Ці не *мядзведзь здох*? Параўн.: *мядзведзь у лесе здох* – разм. жарт. 'здарылася што-н. неспадзяванае'.

З дапамогай фразеалагізмаў можа вобразна і разам з тым са зніжанай ацэначнасцю перадавацца пэўная падзея, звязаная, напрыклад, з інтэнсіўным разгортаннем якіх-небудзь дзеянняў: [Мікіта:] ...*Дык і пачнуцца [у чыноўніцкім асяроддзі] усялякія суды ды перасуды: адзін будзе казаць, што па службе атрымаў паніжэнне, другі – што ў карты прагуляўся, а трэці – што скнэра, а гэта – найгорш, і так пайшла пісаць губэрнія – не адцярэбішся.* З дапамогай вылучанага фразеалагізма камічна ацэньваецца неймаверная чыноўніцкая валакіта, што пацярджаецца актуалізатарам-удакладняльнікам *не адцярэбішся* (праст. 'не адчэпішся').

Парэміі. Прыказкі выконваюць камічную функцыю, калі яны, будучы экспрэсійна афарбаванымі, падпадаюць пад індывідуальна-аўтарскую апрацоўку. Гэта можа быць, напрыклад, замена аднаго з кампанентаў іншым, ситуацыйна

абумоўленым: [Янка:] *Бачыў бог, што не даў свінні рог, а рэгістратору панавання.* Параўн. выдзеленую прыказку з узуальнай *Не дай бог свінні рог, а мужыку панства* ('каждуць пра таго, хто, атрымаўшы багацце ці ўладу, пачынае несправядліва адносіцца да такіх, якім быў сам, злойжываць сваім становішчам').

Прыказка можа выступаць у скарочаным вырыянце (з адсячэннем другой часткі). Аднак наяўнасць першай часткі адназначна паказвае на цэлую (узуальнью) прыказку, якая выражае камічны эффект сваёй вобразнай семантыкай. Так, не пагаджаючыся з Мікітам, які сцвярджае, што чыноўніцтва ("чыноўніцкае становішча") "зварухнецца і падымецца", Янка з іроніяй адзначае: *Чакай, бабка, Пяцьра!.. Пакуль ваша гэта становішча ўстане, то вас саміх чэрві паточаць.* У вылучаным спалучэнні слоў угадваецца узуальная прыказка *Чакай Пяцьра – сиры з'яси* ('няма надзея, што збудзеца тое, пра што ідзе размова').

Марфалагічныя сродкі. Камічны эффект можа выражацца аказіянальнымі формамі, якімі з'яўляюцца:

а) склонавыя формы назоўнікаў: [Мікіта:] *Калі з мадамай зойдзе гутарка, то не кажэце – панечка, а мадам-сіньёра...* Назоўнік мадам – нескланяльны;

б) родавыя формы назоўнікаў: [Мікіта:] *Але і мамзэль Наста, меджду протчым, сягоння падфуфырылася, як на баль-маскараду ў Белую залю.* Параўн.: узуальная форма – баль-маскарад (мужчынскі род), аказіянальная – баль-маскарада (жаночы род);

в) лікавыя формы назоўнікаў: [Мікіта:] *У вас [маці] няма зусім гандлярской жылкі, у вас не хапае нават чуткай кемнасці ў гандлёва-прамысловых справах, дзе вымагаеца ад прадаўца пэўнай веды ў пазнаванні душы купляючага і яго грамадзянскага і соцыяльнага становішча.* Параўн.: узуальная форма – веды (множны лік), аказіянальная – веда (адзіночны лік).

З мэтай стварэння камічнага актыўна выкарыстоўваецца такі марфалагічны сродак, як выклічнікі. Камічна насычанымі з'яўляюцца рэплікі з канцэнтрацыяй выклічнікаў, якія адметна характерызуюць маўленне персанажаў (як "смехаслоё"). Яскравым прыкладам служыць маўленне "шчырага беларуса" Мікіты Зноска: [Мікіта:] *Ха-ха-ха! Ха-ха-ха!* | жартайнік жа вы, дзядзька беларус, незвычайны вы жартайнік! *Ха-ха-ха!* Не маючи што рабіць, інтэрнацыянальная інтэлігенцыя выдумала гэты нейкі нацыянальны беларускі ўзора, а вы хацелі б заставіць нас, руска-ісціную тутэйшую, меджду протчым, інтэлігенцыю, сушыць над ім свае апошнія мазгі. *Ха-ха-ха!* Вось дык дадумаліся! *Ха-ха-ха!*

Асабліва шчодра Мікіта выкарыстоўвае выклічнікі, калі ён знаходзіцца ў пепапружаным стане. Яны выяўляюць яго душэйны стан (сполах) і, апрача таго, выступаюць (пры канцэнтраваным ужыванні) выразнікам камічнага: *Аяяй! Оеей!* Куды ж я падзенуся? Во, меджду протчым, палаўся, як мурза ў студню. *Оеей! Оеей!* Як жа яму вытлумачыць, што я не генэрал, а калежскі рэгістратор? Пашукаю яшчэ ратунку ў слоўніках. (Шастае слоўнікам.) Генэрал... генэрал... пажарная каманда... *Оеей! Оеей!* Мая ты босая каманда. Няма ў слоўніку. Дзе той Слічыні? Які яго нячысцік выкруціў у гэту небяспечную для меня хвіліну? *Оеей! Оеей!* Што ён нарабіў мне, гэты гэр профэсар з сваёй навукай! *Оеей! Оеей!*

Лексічныя аказіяналізмы. Гэта аказіянальныя слова, утвораныя ад іншамоўных асноў шляхам іх складання або далучэння да іх беларускіх суфіксай: [Мікіта (набок):] *На якую ж халеру пацеў я столыкі над шпрэхендэйчам,* калі яны па-нашаму лепей ад нас саміх *шпрэхаюць.* Тут шпрэхендойч ('нямецкая мова') утвораны ад двух нямецкіх слоў – *sprechen* 'гаварыць' і *Deutsch* 'нямецкая мова'.

Надзвычай семантычна ёмістымі, характеристыстычныі з'яўляюцца аказіяналізмы, утвораныя адначасова з дапамогай розных спосабаў – стылістычнай кантамінацыі і мастацкай этымалагізацыі. Яскравым прыкладам можа быць аказіяналізм абскубанды, які выконвае не толькі намінацыйную функцыю, але і вобразна-характарыстычную: [Гарошка:] ...Прышлося выганяць з Менску *абскубанду*. [Аленка:] Не *абскубанды*, тата, але акупанты; [Гарошка:] Ну, і што там ціавага? Мала ўшэ вэс гэтыя *абскубанды* паскубали. [Аленка:] Не *абскубанды*, тата, але акупанты, акупанты. У аказіяналізме *абскубанды* (*абскубанду*) сінтэзуецца семантыка трох лексем, з якімі ён суадносіцца словаутваральна: *абскубаць* (разм. *неадабр.* 'вымагаць'), *банда* ('група разбойнікаў') і *асацыяцыяна*: *акупанты* ('захопнікі').

Сустрокаюцца адметныя аказіянальныя кампазіты, утвораныя ў выніку абыднання асновы прыналежнага прыметніка *ваша* і скарочаных асноў структурна мадыфікаванага рускамоўнага назоўніка *благородие*. Так, напрыклад, Мікіта павучae Ганулю, каб яна пры звароце да гасцей меней ужывала "простых выразаў" і пана спраўніка называла "вашародзіе". Ды і сам ён "не забываеца" карыстацца такой формай. Напрыклад, вітаючыся з гасцямі, Мікіта з радасці падскокавае: *Вашародзіе, прымеце пакорны прывет!*

Царкоўнаславянізм "благородие" ужываеца і ў скарочана-транслітараванай форме "родзіе" (напрыклад, у маўлennі Дамы).

Адметнымі наватворамі з ярка выражанай камічнай афарбоўкай з'яўляеца а ля-ба-сяк, які ўзнік у выніку сінтэзу фр. *a* ля (арфагр. *a la 'накшталт'*) і бел. басяк (г. зн. *накшталт* такога, як у басяка): [Дама (прыглядаючыся праз лёрнэтку на Мікіту):] У вас, мусье рэгістратор, фасон касцюму, як і ў мяне з іх родзіем, – а ля-ба-сяк.

Сінтаксічныя аказіяналізмы. Сінтаксічныя аказіяналізмы як сродак стварэння камізму маўлennя – вынік наўмыснага парушэння правілаў традыцыйнай спалучальнасці слоў. У якасці прыкладаў аказіянальных спалучэнняў слоў, якія выражаюць камічны эфект, I. Я. Лепешаў прыводзіць наступныя "тытулы": *ваша чыревонае благароддзе, ваша чыревоная міласць, ваша таварыськае родзіе, мусье таварыш, ваша чыревонасць, ваша таварыскасць, ваша таварыськая міласць* [4, с. 35].

Іншамоўныя ўкрапіны. Камічная экспрэсія ствараеца контрастам паміж графічным афармленнем украпін у мове-крыніцы і мове-пазычальніцы, а таксама контрастам паміж звыкласцю іх графічнай формы і незразумеласцю лексічнай семантыкі.

У п'есе сустрокаюцца частковыя ўкрапіны – слова або выразы, у той або іншай ступені асвоеныя беларускай мовай (напрыклад, графічна і/або фанетычна). Камічны эфект выклікаюць іншамоўныя ўкрапіны, ужытыя ў роднай для персанажаў мове.

I. Украініны са славянскіх моў:

а) рускай: [Мікіта:] Меджду протчым, гэр Слічыні таму не вінен, што на-пладзілі сабе людзі *языкоў*...; [Янка:] ...Мікіта Зносак – і мілагучна, і па-ту-тэйшаму, ды *языкоў* не трэба мяніць, як цыган коні? Рускамоўнай паводле крыніцы бытавання з'яўляеца таксама прастамоўная форма-украпіна *самдзеле*, утвораная са спалучэння рус. *в самом деле*: [Мікіта (падазронна ўзіраючыся на Начальніка):] Калі *вашай чыревонай міласці* падабаеца, то мы знаёмы; *самдзеле* знаёмы;

б)польскай: [Дама:] А я мела *piszczystkę*, але на адэітальным рауце неяк згубіла; [Спраўнік:] Яму [Мікіту] хапіла *piszczystki*. Пол. *piszczystka* (арфагр. *przepustka*) – бел. пропуск;

в) царкоўнаславянскай. Прыкладам сінтэтычнага выкарыстання царкоўнаславянскіх і беларускіх слоў з'яўляецца маўленне папа: *Трапеза была обильная, ястыи ўпітацельныя: амэрынскае сала...*

II. Украпіны з заходненеўрапейскіх моў (пераважна з нямецкай).

Напрыклад, адказваючы на прапанову немца збіраца ў палон ("Я чакаю, ваша прэвасхадзіцельства!"), Мікіта "не забываецца" выкарыстаць "засвоеныя" ім слова. Камізм выклікае Мікітаў "адказ" немцу – адвольны набор слоў, выкарыстаных не да месца: *Рыхтык, рэхт, меджду протчым, шабас гут, фрау... фатэрлянд...* Зараз, зараз! Аяй! Аяй! А ратунку аднекуль, а забавення аднекуль. Забярэ ў палон, у нямецкі палон, і жыві там як хочаш.

Камічны эфект становіца больш інтэнсіўным, калі нямецкія слова (асобныя формы знявечаныя) контрастуюць толькі са "свямоўным" ідыялектычным клішэ "меджду протчым", пазбаўленым усякага сэнсу: [Мікіта:] (Да немца.) *Кіндэр фравуву, мёджду протчым, фатэрлянд, гер германіш...*

У адной рэпліцы могуць сустракацца адначасова ўкрапіны з розных моў: са славянскіх (рускай) і заходненеўрапейскіх (французскай): [Мікіта:] Так яно і ёсь: самая натуральная амброзія знамянітай тутэйшай фірмы – а ля самагонка, дастаўленая мне з вінных складаў "Піліп і К*". Тут рус. знамянітай (арфагр. знаменітой) – бел. славутай; фр. а ля (арфагр. а la) – бел. накшталт.

Стылістычна зніжаныя сродкі. Яны выражаюць камічны эфект, калі маюць зніжаную экспрэсіўна-ацэночную афарбоўку і, такім чынам, з'яўляюцца ярка харарактарыстычным сродкам намінацыі (передаюць зневажальнае стаўленне да персанажаў) або выклікаюць камічныя асацыяцыі: [Гарошка:] А так! Збираўся пасвіць тушэйшых чынадралаў [разм. пагард. "чыноўнікаў"]... [Мікіта:] У нашым чыноўніцкім становішчы іначай няможна. Як чуць што зблышыў, дык і пачнуцца ўсялякія суды ды перасуды... Камічны эфект, які передаецца дзеясловам зблышыў ('зрабіў промах'), абумоўліваецца вонкавым падабенствам яго (марфемнай будовай) з назоўнікам блыха.

Канцылярызмы. Канцылярызмы як слова (стандартызаваныя выразы), ужыванне якіх у літаратурнай мове замацавана традыцыяй за афіцыйна-справавым стылем, па-за ім ужываюцца для выражэння камічнага.

Асаблівы камічны эфект выклікаюць канцылярызмы, якія не адпавядаюць тэмэ гутаркі. Так, як ненатуральная ўспрымаюцца яны, напрыклад, у бытавым кантэксце: [Спраўнік:] Выражаютыся на сучасны лад, **бяру сабе слова і ўношу пропозыцыю пакінуць спрэчкі і без рэзолюцыі пайсці дамоў.**

Шматслоўнасць. Слоўная перанасычанасць зніжае інфармацыйнасць выказвання, робіць яго неакрэсленым. Вось як "красамоўна", напрыклад, тлумачыць Мікіта Зносак адно з пытанняў, "звязаных з аратарствам", – сутнасць мітынгу: *Мітынг, мусье профэсар, мітынг, меджду протчым, гэта нешта такое, што выдумалі ангельцы для тых, якія нічога не хочуць рабіць, а толькі ходзяць і варон страляюць. Мітынг, меджду протчым, гэта тое самае, што пераліване з пустога ў парожніе. Мітынг – гэта тое з вушамі таварыства, дзе араторыць буду я, а слухаць будуць яны і крычаць будуць: віват, рэгістратор Зносілов! – калі іх па шэрсці пагладжу, і – далоў рэгістратор Зносілов! – калі пагладжу іх проці шэрсці, меджду протчым. Адно пустаслоўе. Не выручаюць нават некаторыя недарэчы выкарыстаныя ў гэтым "тлумачэнні" прыёмы і сродкі аратарскага майстэрства (напрыклад, лексічныя паўторы, клічныя сказы, метафорызацыя, сінтаксічны паралелізм). Або вось які "ясны светапогляд" мае Мікіта аб "савецкім ладзе": Савецкі лад... Савецкі лад, меджду протчым, Генрых Мотавіч... Савецкі лад... гэта... гэта такая чырвоная паводка... такая, меджду протчым, паводка, аб якой не снілася ні Фараону, ні Саліямону... Савецкі лад... гэта... гэта...*

З такім "перламі" прамоўніцкага майстэрства сустракаемся неаднойчы ў маўленні Мікіты Зноска. Часам маўленне, насычанае імі, пазбаўлена сэнсу, які цяжка, а то і зусім немагчыма аднавіць нават з кантэксту: [Мікіта (набок):] *Страшэнна, меджду протчым, адпаведная хвіліна, каб паўтарыць мамзэль Насце сваю адвечную пропозыцыю.*

Адказваючы на пытанне Насты ("Аб чым гэта вы так задумаліся, мусье Нікіці?"), ён шчыра прызнаўся: *Ды ўсё аб тым самым, меджду протчым, хэрувімская мамзэль Наста: аб вас мае думы ўпалі ў глыбокую задуму. А вось такая "араторыя" прагучала з вуснаў Мікіты на тэму "Рэвалюцыйная самадысцыпліна": Ша... Шан... Не так... Меджду протчым, мае панечкі і мае паночки! Рэволюцыйная самадысцыпліна... рэволюцыйная самадысцыпліна... гэта такая, меджду протчым, дысцыпліна, што мае дэа канцы – то яна ўсіх б'е, то яе ўсе б'юць, бо контррэвалюцыйная дысцыпліна не спіць у шапку. З гэтага прычыны і рэволюцыйная самадысцыпліна не мае права спаць, меджду протчым, у шапку, бо йначай праспіць усю сваю гаспадарку. Дзеля гэтага (трасучы кулакамі) далоў... далоў... I так, меджду протчым...*

Шматлоўнасць маўлення, якая нярэдка суседнічае са штучнасцю і алагичнасцю, – адно з яскравых сведчанняў разумовага абмежавання Мікіты Зноска.

Штучнасць маўлення. Адна з камічных якасцей маўлення – яго штучнасць, ненатуральнасць. Імкненне выказвацца "неардынарна", "не так, як усе", "па-навуковаму" прыводзіць да штучнага выкладу нават самай простай думкі. Элементамі, якія пазбаўляюць маўленне натуральнасці, з'яўляюцца, напрыклад, не да месца ўжытыя кніжныя слова і выразы, няўдалыя метафорычныя спалучэнні слоў: [Спічыні:] *Цяпер выслушайце маленькія дзве асцярогі: першае – калі ўзыдзеце на трывуну, то ёмка зачашэце сабе на галаве думку аб тым, пры якой політычнай сітуацыі выступаеце з араторыяй [прамовай]. <...> Дзеля гэтага, перш чымся араторыць, вы павінны выбраць сабе стойкую пляцформу і толькі адну, а не дзве або тры, бо йначай можаце паскаўзнуцца і зваліцца з усіх трох разам.*

На фоне кніжных адзінак як сэнсава і стылістычна дысанансавая ўспрыманыца гутарковыя слова (араторыць – разм. 'гаварыць', паскаўзнуцца – перан. разм. 'дапусціць памылку ў паводзінах' і зваліцца – перан. разм. 'раптоўна выпасці'), у выніку чаго камічны эффект прыкметна ўзрастает.

Са штучна пабудаванымі выразамі сустракаемся ў маўленні Дамы, Янкі, Мікіты, Спічыні і іншых персанажай: [Дама:] Часова перанашу сваю філянтропійную чыннасць на тэрыторыю...; [Янка:] *Бо вы ад гэткіх вучоных чэрпаеце сабе ўдзяткадайны клёк для падтрымання сваіх рэгістратарскіх кар'ераў у тутэйшым краі;* [Мікіта (набок):] *Страшэнна, меджду протчым, адпаведная хвіліна, каб паўтарыць мамзэль Насце сваю адвечную пропозыцыю;* [Спічыні:] *Перакулеце на наш манер такі зварот: ешчэ Польска не згінэла;* [Начальнік (да Патрульнага):] *Зрабеце рэвізію кішэніяў гэтага грамадзяніна.*

Формы маўленчага этикету. Як камічны ўспрыманыца "экзатычны" (на замежны лад) формы звароту да тутэйшых асоб. Напрыклад, звяртаючыся да дамы, Мікіта раіць Ганулу ўжываць камбінаваную форму мадам-сіньёра (дарэчы, і сам ён карыстаецца такой формай). Вядома, што кампанент мадам (фр. *madame*) ужываецца як ветлівы зварот да замужніх жанчыні пераважна ў Францыі, а сіньёра (іт. *signora*) – у Італіі. Такі ж камічны эффект выклікаюць і наступныя "экзатычны" (французскія) формы маўленчага этикету, ужытыя ў дачыненні да тутэйшых асоб: у маўленні Мікіты – да "дзяўчыны няведамых заняткаў" (Дазвольце пазнаёміць: *мамзэль Наста Пабягунская...*; *Так сабе – надта міная і сымпатычная, меджду протчым, мамзэль*) і ў рэпліцы Дамы – да Мікіткі (*Што гэта*

ў вас, **мусье**, за такі орыгінальны ўбор?). Параўн.: бел. *мамзэль* – фр. *mademoiselle* ('паненка, мадэмушэль'), **мусье** – фр. *monsieur* ('пан, месье').

Не меншы камічны эффект ствараецца формай **мусье**, калі яна ўжываецца ў дачыненні да прадстаўніка той краіны, дзе гэтая форма не бытует, напрыклад да немца: [Mіkіта:] *Што будзе, то будзе, папрабую загаварыць з ім па-нашаму, можа, зразумее. Мусье немец.* <...> Я не генэрал, а толькі пажарная каманда...

Камічна насычанымі з'яўляюцца камбінаваныя формы звароту да беларусаў, калі кампаненты гэтых формай ужываюцца з апеляцыйнай функцыяй у адносінах да замежных асоб розных краін: [Mіkіта (да Янкі, падышоўшы да яго прыапошніх словамах і не пазнайшы):] *Пане мусье, можа, патрабуеце маркі?*

У маўленні Зноска экзатычныя формы звароту могуць мець у якасці азначэння не менш экзатычныя прыметнікі, што сведчыць пра яго "аратарскае штукарства". Так, у дачыненні да мамзэль Насты (Пабягунскай) у п'есе ўжываюцца такія адмысловыя прамоўніцкія "залацінкі-эпітэты": хэрувімская, сэрафімская, мадоністая, жывавэрнракрынічная.

Як алагізмы ўспрымаюцца звароты, утвораныя аб'яднаннем формаў, тыповых у адносінах да прадстаўнікоў розных класаў ([Спраўнік:] Спраўніцкія пагоны, *гаспадзін таварыш...*) або розных краін: [Mіkіта:] *Што, і мне йсці, мусье таварыш?* Тут *гаспадзін* (рус. господин – бел. пан) – тыповая форма ветлівага звароту да асоб, якія належаць да прывілеяваных слёў грамадства, *таварыш* – да дарослага чалавека (у савецкія часы), **мусье** – да француза.

Праклёны. У праклёнах канататыўны аспект значэння пераважае над дэнатыўным, што робіць іх яскрава экспрэсійнымі адзінкамі. Камічны эффект абумоўлены ўжываннем праклёнаў у дачыненні да нежывых істот: [Mіkіта:] *Няма гэтага [слова]. Каб іх пярун спаліў, такія слоўнікі!* Веён гэты, меджду пратчым, дакумэнт. (Набок.) *Каб яго калядны пярун спаліў!*

Ідыялекцныя клішэ. Адзін з дзейсных прыёмаў індывідуалізацыі маўлення персанажаў і стварэння камічнага эффекту – частае ўжыванне імі ідыялекцных клішэ, якія, як правіла, маюць адметную форму і/або ярка выражаную стылістычную афарбóйку. Такім ідыялекцным клішэ з'яўляеца выраз **меджду пратчым** у маўленні Mікіты Зноска. Гэты выраз выклікае камічны эффект, па-першае, як ідыялекцнае клішэ (сталы спадарожнік маўлення персанажа), па-другое, як "знявечаны" варыянт-украпіна рускамоўнага выразу между прочим: *Дзякую, меджду пратчым, дзякую!* А, **меджду пратчым, нічога не выходзіць...**; **Меджду пратчым, я з ім не вадзіўся, а толькі аб палітыцы паспрачаваўся.**

Гэтае ідыялекцнае клішэ можа паўтарацца ў межах рэплікі персанажа. Так, будучы ў разгубленасці (наколькі начальнік патруля папракнуў Mікіту ў тым, што патака, якую ён збіраецца сам з мамашай есці, ці не награбленая), Зноск пачаў са слоў-“спадарожнікаў”: **Меджду пратчым... меджду пратчым, так сабе ўзятае з агульнадаступных грамадзянскіх складаў, зусім так сабе.**

Назіраюцца выпадкі канцэнтраванага ўжывання ідыялектнага клішэ, як, напрыклад, у наступнай невялікай рэпліцы (4 разы): *Зусім спраўядліва, мусье профэсар. Мы з вамі высока трymаем свае сцягі: вы сцяг, меджду пратчым, на-вучання, а я – сцяг, меджду пратчым, вартавання. І наша патомствава калісь занатуе, меджду пратчым, нашы іменні на залатой дошцы. Меджду пратчым, мамаша, можа, пакінеше на хвіліну гэты пакой, пакуль у нас будуць цягнущыца лекцыі.*

У асобных рэпліках Mікіты (памерам да паўтаронкі кніжнага тэксту) ідыялекцнае клішэ сустракаецца да 6 разоў.

Узмацненню камічнай экспрэсіі садзейнічае ўжыванне ідыялектнага клішэ ў сінкрэтычнай функцыі: як сродку маўленча-камічнай характарыстыкі персанажа і

як кваліфікатара семантыкі ўжытага побач з ім слова: [Мікіта:] Так, так! Было б няважна, каб звэзлі з хаты, **мэджду протчым**, бацьку. У такім выпадку “ажыўляеца” фразеалагічная семантыка выразу, з дапамогай якога выяўляеца “чалавечнасць” Мікіты: яго абсалютна не турбуе, што звязуць бацьку Аленкі. Гэта пацвярджаеца словам **няважна і**, апрача таго, значэннем вылучанага ідывалектнага выразу-фразеалагізма – ‘да слова сказаць’ (стаіць у інтэрпазіцыі да слова **вазлучэння звэзлі з хаты і назоўніка бацька і служыць для выяўлення адносін да гэтай асобы).**

Кантрастывы. Камічны эфект можа абумоўлівацца спалучэннем (у межах адной рэплікі ці на стыку розных) семантычна і/або экспрэсійна-ацэнчных контрастываў. Так, на фоне “узнёслых” слоў і выразаў Мікіты Зноска (“Асэсарам буду я, вось пабачыце, што буду! Ужо я стаю на вялікай дарозе да славы знамянітага, меджду протчым, аратара”) камічна ўспрымаеца фразеалагізм са зніжанай экспрэсіяй (*А там як піць даць [разм. 'абавязкова'] атрымаю асэсарства*).

Такім чынам, для стварэння камічнага эфекту ў п'есе выкарыстоўваюцца розныя вербальныя сродкі (як узуальныя, так і аказіяналныя), спосабы і прыёмы. У выяўленні камічнай канатацыі важная роля належыць актуалізатарам, а ў інтэнсіфікацыі яе –інтэнсіфікаторам.

ЛІТАРАТУРА

1. **Багдановіч, І.Э.** Купала Янка / І.Э Багдановіч, Ж.К. Дапкюнас // Беларускія пісьменнікі: Бібліягр. слоўн.: у 6 т. – Mn.: БелЭн, 1994. – Т. 3.
2. **Бірыла, М.В.** Антрапанімія паэтычна / М.В. Бірыла // Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі: У 5 т. – Mn.: БелСЭ, 1984. – Т. 1.
3. **Навуменка, І.Я.** Янка Купала / І.Я. Навуменка // Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя: у 4 т. – 2-е выд. – Mn.: Беларуская навука, 2001. – Т. 1: 1901 – 1920.
4. **Лепешаў, І.Я.** Лінгвістычны анализ літаратурнага твора: Навуч. дапам.: у 2 ч / І.Я. Лепешаў. – Гродна: ГрДУ, 2000. – Ч. 2.
5. “Тутэйшыя” // Янка Купала: Энцыкл. даведнік. – Mn.: БелСЭ, 1986.